

על נפוצותו, נוסחאותיו ומקבילותיו ראו גדליה נגאל, הסיפורת החסידיה - תולדותיה ונושאה, ירושלים 1981, עמ' 247-251.

⁹ מה ראה פרץ לשלב בנוסח העברי תיאור המלאכים, כאלה שראשיהם גלויים? כשיחה שקיימתי עם שמשון מלצר, מי שתרגם לעברית את סיפורי פרץ שנכתבו ביידיש, אמר שהתוספת היא משל המתורגמים. לדבריו, גם הסיפורים שמצוין לגביהם שנכתבו עברית במקור, תורגמו בעצם מכתביו ביידיש על ידי אחרים, ופרץ ערך את הדברים, תיקן ושכלל אותם.

¹⁰ ראו מ"י ברדיצ'בסקי (לעיל, הערה 6), עמ' קכח; וכעמ' ה, סימן קס, מראי מקומות נוספים.
¹¹ נכלל בספר קהלת חסידים, ט, עב.

¹² השווה הרגמת המוטיב אצל אדמו"רים למיניהם במאמרו של מאיר בוסאק (לעיל, הערה 1).

¹³ על זיקתו של מוטיב זה אל סיפורים אחרים ראו ש' ורסס (לעיל, הערה 8), עמ' 216-221.

¹⁴ להשפעת ווספיאנסקי על יצירתו של פרץ עיינו ויקטור ארליך, יו"א בלעטער, כ, א, גליון ר, פ' לחובר (לעיל, הערה 3). דוגמה זו לצדן של דוגמאות נוספות מובאות אצל מאיר בוסאק (לעיל, הערה 1).

¹⁵ הבחנה יפה, שמאיר בוסאק (לעיל, הערה 1) שם אליה לב.

¹⁶ יוסל בערגנער, אילוסטראציעס צו אלע פאלקסטימלאכע געשיכטן פון יצחק ל' פרץ, אריינפיר פון ש. ניגר סיגאל, מונטרעאל 1950.

¹⁷ הסיפור גרר, כידוע, פולמוס ממושך. ראו פירוט ביבליוגרפיה של יונה דוד, 1972, עמ' 53-54; וכן הלל ברזל, מאמרים על יצירתו של ש"י עגנון, תל אביב 1980, עמ' 105-106.

נהודאי מ' שטריה

מסע הגאולה של עגנון בסיפורו 'מעשה העז'

הקדמה

הסיפור 'מעשה העז' של עגנון זכה להתייחסות חוקרים וטופרים רבים מיום פרסומו ועד עצם היום הזה. אני אנסה את התייחסותי לסיפור מזווית אחרת, שעניינהו הו הגאולה. האמצעים הספרותיים שעומדים לרשותי כדי להגיע אליה הם מתוך טיפוחו "מעשה העז": הקבלה והמיסטיקה. בשני נושאים אלה אתמקד במאמרי על סיפוח יפה ומופלא זה. אביא תחילה לקורא את הגרסאות השונות, שנכתבו ופורסמו בטר כתב עגנון את גרסתו, עליו נאמר על-ידי חוקרים לא מעטים, שהוא התבסס עליהן:

1. גמרא (בבלי), (בבא קמא):¹ על 'חסיד שהיה גונח מלבו', ושרופאיו המליצו לו לשתות חלב עזים מתוק.
2. Falktales of israel:² דב נוי מביא בספרו את הסיפור 'שתי עזים של חסי ועני', בכפר שברשין.
3. צ' ליפשיץ, 'מעשה בעז':³ נוסח תימני, מאת יעל סרי, בתוך: ללמוד ביה אוניברסיטת בר-אילן.
4. ש"י עגנון, 'מעשה העז':⁴ מתוך ספרו 'אלו ואלו'.

בארבעת הסיפורים הדומים זה לזה להפליא, כאשר כל אחי נכתב במקום או ובתקופה אחרת, מדובר על שני מוטיבים עיקריים בפשוטו של סיפור: תולה וחל החולה הוא בדרך-כלל זקן, והחלב הוא בדרך-כלל מתוק. הדין בפשטו של הסיפוח וכאן מדובר בסיפורו של עגנון 'מעשה העז', הוא על סיפור פשוט, ותמים אך אומל שהתחיל בטוב והסתיים ברע. אולם מדובר כאן בספרות גבוהה של עגנון, כשהחוקר גרשון שקד אומר על עגנון: 'אמן ואמנות'⁵ שהם כצמד נרדפים ביצירה הרחבה של עגנון. אומר שקד: העז שימשה את האמן בנושא הגאולה, כעניין שק אך נסתר בסיפורו. כדי להגיש לקורא סיפור, שהפרשנות והמוחקר עליו בלתי-נדולי הצליח עגנון - לדבלי שקד - לדכא את הרגש שהוא, לדעתו, 'צרת הספרות החדש ולכתוב יצירה שהיא התגלמות הוויית הספרות העברי. אומר שקד: '...עגנון מר וממתן החווייה הפיזית' [ביצירתו]⁶ (מתוך 'אמנות הסיפור של עגנון'). המיסטיקה כתורה מממשת לעוסק בה תורות פנימיות ואינטנסיביות של המציאה הדתית העליונה וכתופעה עמוקה לביטוי כוונות מיסטיות עמוקות, היא העזר עבו לפענח את מסע 'גאולת' עגנון.

אמנות הסיפור

יצירה זו, 'מעשה העז', היא אמנם בעלת היקף מצומצם, אלא שמאדוריה מסתתרת בסיפור פשוט סמלים ומאפיינים מיסטיים רבים, המצביעים על כוונת היוצ

הגאולה, באמצעות עז שבסיפור. הניסיון להגיע לגאולה המיוחלת מצד עגנון בסיפור רצוף מוטיבים ואילויות, מוצלח, כפי שארון בהמשך. הרמזים והרמיזות, שקשה לפעמים לפענח אותם, מצביעים - לדעת היוצר - על הצורך 'לקום ולעשות' ולא רק להתפלל למען הגאולה. הסמליות בסיפור בולטת ומחודדת למטרתה הסמויה: הדרך אל הגאולה. מעניין להביא כאן את הפתיחה של סיפורו של עגנון 'מעשה העז', בהשוואה לפתיחה של סיפורים דומים, כדי לעמוד הן על הדמיון הרב בגרסאות הן כדי להיווכח בהבדלים הגדולים בין הסיפורים: הפתיחה של עגנון פותחת במילים 'מעשה בזקן אחד שהיה גונח מלכו',⁷ שאינה שונה בהרבה מזו שבגמרא: 'מעשה בחסיד אחד שהיה גונח מלכו'.⁸ ההבדל הקטן בפתיחה הוא במילים 'חסיד - זקן'. אולם מהבחינה של הזקן או החסיד שבסיפורים אלה קיים הבדל מהותי, שלגבי עגנון משמש גשר לצורך אמנותו בסיפורו, כדברי גרשון שקד. ההבדל הזה הוא בכך, שאצל ה'חסיד' העז היתה קשורה למיטתו וממנה חלב את החלב לצורך בריאותו - דבר שגרם להרבה הזנחה ואף זוהמה בתדרו של החסיד, עד כדי כך שחסידים אחרים שבאו לביקור חולים אצלו ברחו על נפשם כלעומת שבאו מפאת ריח חריף שתקף אותם. לעומת זאת, אצל הזקן (של עגנון), העז יצאה לרעות לבדה וחזרה לעת ערב עם דדים מלאים חלב מתוק ומבריא. הזקן, לפי אמנות הסיפור של עגנון, תהה מאין בא לעז חלב מתוק כזה, וכנו הציע לקשור לה משיחה, לעקוב אחריה למקום שבו היא רועה ולספר על כך לאביו הזקן. מכאן מתפתח המסע המופלא לגאולה.

לעומת זאת, בסיפור נוסח תימן 'מעשה בעז' הפתיחה היא כך: 'בתימן... חי יהודי עני מאוד';⁹ וכמוהו הסיפור של דב נוי, הפותח כך: 'ביער ליד הכפר הפולני שברשיץ, חי פעם חסיד עני עם אשתו'.¹⁰ בהמשך ערד יתברר, שישנם מוטיבים משותפים משני סיפורים אלה לסיפורו של עגנון 'מעשה העז'. אני מעדיף להשתמש במונח 'מוטיבים משותפים' מאשר במונח 'השפעות' של יצירה זו על רעותה. אולם עלי לציין דבר מאוד חשוב מבחינתי לגבי מחקר זה: אין כאן כוונה לדרן בסיפורו של ש"י עגנון מבחינה ספרותית. קטונתי מלעסוק בביקורת ואין לי מטרה לכך. המחקר מתמקד, כפי שאמרתי בהקדמה, במסע אל הגאולה של עגנון לפי סיפורו 'מעשה העז'. בכל אחת מארבע גרסאות אלה, אשר, כאמור, כל אחת מהן נכתבה בארץ אחרת ובזמן אחר (המרוחקת ביותר היא הגרסה של הגמרא - כחמש מאות שנה לאחר המשנה)¹¹, מקופלת שאיפת היהודי לגאולה שהיתה תמיד ידועה וגם גלויה הן בתפילות הן בהזדמנויות אחרות.

היהודי כדמות ספרותית בסיפור הוא בדרך כלל חסיד, שהוא גם עני, זקן וחולה. אלא שמאפייני כל סיפור (פרט לזה של הגמרא, שהתרחש כנראה בארץ ישראל), המדבר כפשוטו על חסיד-זקן-חולה, מצביעים על כוונת היהודי הזה להגיע לגאולה. הכוונה להיעזר בעז ובדרך שהיא עשתה בעצמה אל ארץ ישראל, שהבן גילה לגמרי במקרה, כדי להגיע אל הגאולה המיוחלת. הבן של הזקן בסיפור 'מעשה העז' (עגנון) הגה את רעיון קשירת משיחה לזנב העז כדי לעקוב אחריה. הוא רצה לראות היכן היא רועה ומה היא אוכלת - אוכל שעושה את החלב שלה למתוק וגם למבריא. כך הוא מגיע למערת הרעייה של העז וגם לצפת שבגליל. הוא כותב פתק לאביו הזקן ובו הוא מבשר לו שהוא בארץ ישראל. הבן מיעץ לאביו להצטרף אליו וכי כל מה שהוא צריך לעשות הוא לאחוז במשיחה כפי שהוא עצמו עשה, והעז תוביל אותו לגאולה, היא ארץ ישראל.¹² גם בסיפור התימני כתב הבן לאביו: 'אבי היקר... עוזב... ובוא

לכאן'.¹³ לעומת זאת, בסיפורו של דב נוי על העני מגליציה החסיד עצמו הלך אחר העזים עד 'שרגליו עומדות על אדמתה הקדושה של ארץ ישראל'.¹⁴ הוא כתב מכתב ליהודי כפר שברשיץ ובישר להם שהוא הגיע לארץ ישראל. כל אחד מהמקרים בסיפורו אומר, שהבן או הזקן, שהגיעו לארץ ישראל בעקבות העזים שלהם, חפצים מאוד להביא בעקבותיהם את משפחותיהם ואף את היהודים בכלל. מזוהר בארץ ישראל שאליה הם הגיעו, שהיא היא הגאולה, וכל יהודי העולם ככל מקום שאפו אליה כל הזמן. כיצד שלחו למשפחותיהם את המכתב/הפתק שלהם כדי לזרז אותם לעלות לארץ הקודש בעקבותיהם? כל אחד בסיפורו מגלה לנו, שהוא תחב את מכתבו לאביו או לקהילתו בתוך אוננה או על צווארה של העז. דבר זה דומה במהותו להפלת גורלות על השעירים, שהיו קורבנות במקדש, שאחד מהם היה מושלך מגובה ההר כשעיר לעזאזל לכפר על עוונות העם; והאחר היה נשחט במקדש כקורבן. הכוונה הגדולה לצורך זה היה מפיל גורלות על שני השעירים, שהם ממשפחות העזים, כדי לקבוע בצורה בלתי-שרירותית איזה שעיר נשחט ואיזה מושלך מההור. המכתב של בן הזקן התחוב באוננה של העז כמוהו כקלפי כדי לקבוע את גורלה: גילויו יביא את הבשורה לגאולה או להיפך - לשחוט את העז, ובכך נהרץ גורלו של האב [העם] ולא רק גורל העז, בהמשך, 'שעיר-עז'.

מאפיינים מיסטיים

'המשיחה'¹⁵ שקשר בין החסיד החולה לזנב העז, שמקורה משורש 'משיחו', היא אחד המאפיינים המיסטיים שבסיפורו של עגנון. אחת התופעות החוזרות בכל סיפור מיסטי העז היא הניסיון להנחיל את הגאולה גם לאבא, ואולי לכל הכפר או אפילו לכל היהודים. כל אחד עשה זאת בדרכו שלו עם הפתק שתחב באוננה של העז, דבר שהוא מאפיין מיסטי. התופעה הנוספת היא, שהמכתב או הפתק של כל אחד מהמקרים נתגלה רק אחרי שהעז נשחטה. הצער היה רב, והעת לגאולה טרם הגיעה.¹⁶ מוטיבים נוספים בסיפורו של עגנון: המערה, המעיין ועץ החרוב כסמלים מיסטיים, אשר יידון עליהם בהרחבה.

להערכת, אין לייחס לעגנון מיסטיקה במובנה המלא והמובהק ביצירתו על אף בקיאותו הגדולה בקבלה, שאינה מוטלת בספק. אבל אפשר בהחלט לייחס ליצירתו של עגנון, בפרט בסיפור זה, 'מעשה העז', 'כוונות מיסטיות'. עגנון בחר בסמלים ידועים בספרי קודש, שאליהם מיוחסות כוונות קבליות ומיסטיות. עגנון בסיפורו נותן לנו רמיזות, שלא רק דברים מקראיים מיוחסים אליהן, כפי שכתבה מירי ברוך במאמרה 'מה שומע הילד וכו'...' (מאזנים, 3, 2003), על 'קינת דוד על אבשלום בנו' (שמואל ב, יט) או על 'טרוף טרוף יוסף' של יעקב על בנו יוסף (בראשית לז, ל) וכו'... אלא שמאחורי כל אילויה ומוטיב מסתתרים מאפיינים מיסטיים, כגון המערה, המעיין, עץ חרובים, בהמה טהורה, שחיטת הבהמה, חלב הבהמה ועוד... מוטיבים אלה במקרא ובקבלה עשו פלאים וחוללו נסים בזמנים שונים על ידי אנשים שונים. נראה, שאין בכוחה של 'לשון המיסטיקה' לבטא את המסע המיסטי אל הגאולה של עגנון ולכן העדיף להשתמש הן במוטיבים מקראיים, שמאחוריהם רב הנסתר מבחינה מיסטית מהגלוי, הן ברמיזות המצביעות על דברים והקשריהם למסע הגאולה. הגאולה היא כמובן ארץ ישראל, ואליה הגיע בן הזקן (בסיפור) ושעגנון מעמידה כמטרה ביצירתו.

כרונה מיסטיית נסתר ורחוקה

רצונו של עגנון ביצירה זו, 'מעשה העז', עז ביותר להתחבר לגאולת ישראל עור מראשיתה. עגנון מרמז לברית הראשונה שכרת ה' עם אברהם אבינו. הרמז נמצא בדו-שיח של אברהם עם המלאכים תחת העץ: 'ביום ההוא כרת ה' את אברהם ברית...'. (בראשית יב, יח). הגאולה הנכספת של עגנון היא מראשית הדרך עם אבי האומה, אברהם! ליצירת עם ישראל כעם וכגוי קדוש. לעניות דעתי, עגנון הרחיק ככוונתו לגאולה ביצירה זו, כשהוא חותר אליה באמצעים מיסטיים ושהוא מנסה להזכיר לכולנו, שכולנו נעבוד כל חיינו לגאולת האומה שתהיה מפורזת בגלות בין העמים. האזכור של עגנון נמצא בבשורה שנתן ה' לאברהם במסגרת אותה ברית שכרת אתו: 'ויאמר לאברהם ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם [...] ועינו אותם ארבע מאות שנה [...] ואחרי כן ייצאו ברכוש גדול' (בראשית יב, יג-יד). היציאה הזו לעם 'ברכוש גדול' היא יציאה אל הגאולה של העם שהיה [שיהיה] בשעבוד במשך מאות בשנים. ועתה, מרמז עגנון, צריך ביתר שאת לחתור לגאולת העם מבין הגויים בכל דרך אפשרית. אחת הדרכים היא המשיחה והעז.

המערה והקשרה למערות אחרות: בחברון ובגליל

עגנון מספר על המערה שאליה הגיע בן הזקן אחרי שקשר 'משיחה' לזנבה: הוא הגיע למערה בצפת. אין שם למערה, אבל הוא התכוון להקשר הרחב הקיים בין המערה בצפת למערות אחרות. על כך בהמשך.

המערה בחברון

מצאתי דמיון מאלף בין המערה של עגנון (בצפת), שבה רעתה העז בכל יום ואליה הגיע בנו של הזקן עם 'משיחה' קשורה לזנבה, ובין מערת המכפלה שבחברון. הקשר בין שתי המערות הוא מיסטי, פשוטו כמשמעו. התופעה אינה קשורה רק במערה זו למערה אחרת, אלא שהיא רחבה ומקיפה עשרה מוטיבים משותפים, כסמלים קיימים בשתי המערות: מערתו של עגנון בצפת, והמערה שקנה אברהם אבינו בקריית ארבע, היא חברון. במערה זו, כידוע, שוכנים אבותינו אברהם, יצחק ויעקב ונשותיהם. בסיפור של עגנון 'מעשה העז' מדובר בבהמה (העז) טהורה, שניחנה בכורש התמצאות מדהים בשטחי המרעה ובכורש זיכרון מדהים לא פחות, לרעות כל יום בשטחי המרעה ולשוב לבדה עד ביתו של הזקן החולה, שמצפה לה בכליון עיניים; כי הלא הרופאים המליצו לו על חלב עזים טרי בן יומו. מכאן להקשר שיש לנו עם 'השעיר'. 'השעיר' נבחר מכל משפחות הבהמות הטהורות לשמש קורבן וגם 'שעיר לעזאזל'¹⁷ כדי לכפר על עוונות ישראל בזמן שבית המקדש היה קיים. כך גם בהמה טהורה נוספת ששימשה לקורבן בבית המקדש: 'עגל' [בן בקר],¹⁸ שאברהם אבינו רץ אחריה עד למערת המכפלה. אברהם, שקיבל מלאכים כאורחים, טרח רבות עם אשתו שרה כדי להכין ארוחה לאורחיו והדבר הראשון שטיפל בו היה בן בקר. הוא רץ אחריו מפני שנכנס לתוך המערה, ולאברהם נתגלה הדבר לראשונה: מערת המכפלה שקנה מעפרון התתי בחברון לאחוזת קבר.¹⁹ ההשוואה המיסטית של המעקב אחרי שתי הבהמות הטהורות עד למערות אצל עגנון בצפת ואצל אברהם

בחברון - היא בלתי-נמנעת. מכאן לעשרת המוטיבים המשותפים כסמלים מיסטיים בשתי המערות, הדומים עד להפליא:

אברהם - חברון	עגנון - צפת
(א) מערה (המכפלה)	מערה (צפת)
(ב) בן בקר [בהמה טהורה] (אברהם)	העז [בהמה טהורה] (הזקן)
(ג) חברון (עיר האבות)	צפת (עיר המקובלים)
(ד) עץ (אברהם)	עץ חרובים (בן הזקן)
(ה) מלאכים כאנשים (אברהם)	אנשים כמלאכים (בן הזקן)
(ו) שחיטת הבהמה (אברהם)	שחיטת הבהמה (הזקן)
(ז) בשורת המלאך על הבן לשרה (אברהם)	בשורת הפתק על הבן (הזקן)
(ח) רץ אחרי בן בקר (אברהם)	הלך אחרי העז (בן הזקן)
(ט) מעיין מתחת לעץ (אברהם)	מעיין גנים (בן הזקן)
(י) כאב ברית מילה (אברהם)	כאב אובדנם של הבן והעז (הזקן) ²⁰

בהשוואה של מוטיבים אלה המאפיינים סמלים מיסטיים, שהובאו מספר בראשי ומסיפור מעשה העז, רצוני לנסות ולהציג את הגאולה המוסוית במסע מיסטי: כמשמעות לגאולה, כדלהלן: 'ואל הבקר רץ אברהם'²¹ - אומר על כך הפרו המקראי בעל הטורים, שהבהמה [בן הבקר] הובילה את אברהם, כשהוא רץ אחרי אל מערת המכפלה ולאחר מכן קנה אותה לאחוזת קבר. בקר = קבר. המערה נגלה לאברהם כמשהו מסתורי, כמשהו מיסטי בהחלט. זה הדין או זאת ההגדרה למערה שגילה הבן של הזקן בעוקבו אחרי העז, שהוא דבר מיסטי בהחלט. הדבר האחרים, כפי שהוצגו בטבלת ההשוואה, מצביעים על מאפיינים מיסטיים 'המלאכים' (בחברון) נראו לאברהם כאנשים,²² אבל 'האנשים' (בצפת) נראו ל הזקן כמלאכים.²³ כך גם שחיטת הבהמה הטהורה הן על ידי אברהם הן על ידי הזי אחרי שהעז חזרה בלי הבן שהלך אתה. אחרי השחיטה באה הבהמה: לאברו בישר המלאך ששרה תזכה אותו בכך זכור. כך הזקן, אשר גילה את הפתק ששלח בנו אחרי שחיטת העז, נתבשר שבנו הגיע לגאולתו בארץ ישראל. אין לי אלא לצי שהמוטיבים של הסיפור של עגנון מושפעים אנלוגית מהמקרה של אברהם, כמתו בהצגת עשרת הדברים המייצגים את הסמלים המיסטיים לגאולה.

המערה בגליל

מערה נוספת ובה מוטיבים משותפים לזו שבסיפורו של עגנון היא מערתו של ב יוחאי. במערה זו הסתתרו רבי שמעון בר-יוחאי ובנו מפני הרומאים שרדפו אוו 'הוכרחה להתחבא [בר-יוחאי] במערה משך שלוש עשרה שנה ואלעזר בנו'.²⁴ על המסורת, במערה זו כתבו בר-יוחאי ובנו את ספר הזוהר. בר-יוחאי היה בין רא המורדים נגד הרומאים, שהחליטו לעצור אותו. בתקופת התבודדותו במערה נז' כבר אז כרמות מיסטית. בספר הזוהר מתואר בר-יוחאי כאחד מעשרת החכנ שכתבו את הזוהר, כרמות עיקרית ומיסטית בקבלה.²⁵ במערה של בר-יוחאי היה חרובים ומעיין מים, שהיו עיקר מקור קיומם של בר-יוחאי ובנו ר' אלעזר. וכך מה עגנון בסיפור 'מעשה העז' את המערה, שאליה הגיע בנו של הזקן יחד עם ה'

...זבאר מים נוזלים מן ההרים [...] והאילן מלא חרובים... והיא [העץ] אוכלת מן החרובים ושוחה ממעיין גנים.²⁶ מכאן אפשר להעריך, שגם ממקרה זה של מערת מחבראו של בר-יוחאי ישנה אנלוגיה על מוטיבים מיסטיים בסיפורו של עגנון. דמותו המיסטית של בר-יוחאי, גם אם אינה מוזכרת מפורשות בסיפור, תורמת לשווה לסיפורו של עגנון דימוי מיסטי למסעו לקראת הגאולה המיוחלת; והלוא בגאולה עוסק מאמר זה.

המיסטיקה כאמצעי לגאולה

שני מוטיבים נוספים משותפים לעגנון בסיפורו ולבר-יוחאי ביצירתו [הזוהר]: הגאולה והמיסטיקה.

בסיפורו של עגנון מתגלה ארץ ישראל לבן הזקן לאחר מעקבו עם המשיחה בידו אחרי העז עד הגאולה. בספר הזוהר מדבר בר-יוחאי על הגאולה כך: 'ותאורנה האותיות של שמו בשלמות. יו"ד בה"א, וא"ו בה"א, להיות הכל בשלמות אחת [...] זה מלך המשיח שיתעורר תוך הגן עדן'.²⁷ זהו קטע מתוך פרק מרתק של הזוהר, המתאר את הופעתו של משיח בבוא העת. 'משיח' של בר-יוחאי מתקשר ל'משיחה' של בן הזקן שקשר לזנב העז, ובעזרתה הגיע למקום רעייתה במערה שבצפת. עגנון בחר במילה 'משיחה' ולא במשהו אחר כמו חבל, חרט, רצועה, או משהו דומה, כי 'משיחה' היא מילה המסמלת מאפייין מיסטי מובהק. 'משיחה' היא מילה משנאית שנבחרה על ידי הסופר, כפי שמירי ברוך מציינת במאמרה: 'מה שומע הילד, מה קורא המבוגר' (מאזנים, 3, 2003). מכאן, שהמשיחה המיסטית של עגנון מתקשרת לדמותו המיסטית של בר-יוחאי. עגנון שאף וחתר להגיע לגאולה של הזקן בעקבות בנו (בסיפור), כאשר בר-יוחאי בספר הזוהר אומר כי הגאולה תגיע בעתה על ידי האל יתברך. המסע הזה נחל כישלון, והגאולה של הזקן נקטעה באֵבה אחרי ששחט את העז. גרשם שלום, חוקר הקבלה, אומר במאמרו 'למעשה ר' יוסף דילה ריינה', שהגאולה תבוא בזמן של 'חפץ ורצון האל'.²⁸ גרשם שלום כותב במאמרו המעמיק על הגאולה המיסטית שדילה ריינה רצה לחולל בזכות שמות קודש ושימוש בקבלה; ומביא את השתלשלות מעשיו של דילה ריינה. הוא התחיל בצפת וגמר בצרפת. הוא התחיל טוב וגמר באסון גדול שהמיט על עצמו, עקב היסחפותו לדברים שאין להם שום קשר לגאולה. לכן כל הניסיונות הרבים לקרב את הגאולה ולזרזה, שנעשו על ידי חכמים ומיסטיקנים, נכשלו לחלוטין. הסמלים המיסטיים המוזכרים כאן ורבים אחרים שלא הובאו ספוגים בעוצמת הקדושה שישנה בשמות קודש שמיסטיקנים משתמשים בהם (דבר שעגנון מתרחק ממנו כמפני אש), אלא שכאשר השימוש בהם מנוגד לרצון האל המטרה – 'הגאולה' – אינה מושגת. כפי שאנו רואים, מה שקרה לזקן בסיפור 'מעשה העז' קרה לאחרים, אלא שהזקן לא כמו כולם. הוא חבט בראשו ובכה מרה: 'וי, אוי לו לאיש שקיפח את מזלו בידיו [...] אוי לי שהייתי יכול לעלות לארץ ישראל... (מתוך הסיפור, עמ' שעה). ברוב המקרים, אם לא בכלם, נגמר רע כל הניסיונות המיסטיים להביא את הגאולה בניגוד לרצונו של ה'.

השפעת הגליל וצפת ביצירה

תופעה מדהימה, אבל גם מעניינת, בסיפורו של עגנון: ההתקרבות אל הגאולה מתרחשת בגליל העליון, שבו מצא הבן של הזקן את המערה. אלא שזה גם המקום, בגליל העליון, שבו בר-יוחאי שהה במערה שלוש עשרה שנה עם בנו ר' אלעזר.²⁹ המקום של שתי ההתרחשויות קרוב לעיר צפת, שהיא מקום מושבם של האר"י ז"ל, המוגדר כאבי פירוש הקבלה והפצתה בעולם היהודי, ותלמידיו. צפת היא עיר הקבלה והמקובלים, יישוב המיסטיקה וחכמיה במשך דורות רבים. עגנון, בכותבו על צפת והגליל, ידע מה הוא עושה וכל מוטיב בסיפורו מגלם בתוכו מאפייין מיסטי כפי שתואר והוסבר במאמר זה.

על מעמדו של הגליל ושל צפת כותב פרופ' אפרים חזן במאמרו 'נוכחות ארץ ישראל בשירה ובפיוט של יהודי צפון אפריקה', בפרק 'יישוב הגליל כסמל הגאולה': 'מתוך נטייה זו אל הקבלה עולה מעמדו של הגליל, כסמל לארץ ישראל ולגאולתה'.³⁰ פרופ' חזן הוא אחד המועטים והמיוחדים החוקרים את השירה עתיקה-היומין של יהודי צפון אפריקה, שנכתבה בגלות ארוכה וכוּאבת. ומה יותר חזק לביטוי כיסופי הגאולד וייסורי הגלות מאשר שירה שנכתבה בגלות ארוכה ומייסרת! אומר עוד על כך א חזן: 'הגליל הוא ערש הקבלה על-פי המסורת; מקום חייו של רבי שמעון בר-יוחאי גיבור ספר "הזוהר", ואזור פעולתם של מקובלי צפת – האר"י וגוריו'.³¹ פרופ' חזן מאשש בדבריו את הציטוטים שהובאו ממקורות אחרים וגם מחזק את דברנו במאמו זה על כיסופי היהודים לגאולה מאז ומעולם.

גלותו של הזקן (בסיפור) היא אותה גלות של כותבי השירה והפיוט על הגאולה וארץ ישראל בצפון אפריקה, שפרופ' חזן חוקר. הזקן שחט את העז וזק אחר כך גילה או המכתב ששלח לו בנו, ובזה מגולם עיכוב הגאולה על ידי מי שאמור ומופקד להחזיר בה עד לזמנה. הגליל וצפת היו, ונשארו, סמל הגאולה וארץ ישראל ליהודי צפו אפריקה כמו לכל גלויות היהודים, כפי שכתב א' חזן במאמרו הנ"ל.

שיר השירים כמקור מיסטי

כמי שבקיאותו מפליגה בכל ספרי קודש, נטל עגנון פסוקים אחדים, אך חשובי ביותר, ממגילת שיר השירים, לגבי מבנה יצירתו 'מעשה העז'. יצירתו המופלאה ש שלמה, שעליה התלבטו והתחבטו חז"ל במשך עשרות בשנים בשאלה, היכן למק שיר זה בין ספרי קודש, אם בכלל ראוי לכך?! הכרעתו הנחרצת של רבי עקיב קבעה, שיש לכלול את שיר השירים בין חמש המגילות כחלק בלתי-נפרד מהתנ"ך (המקרא) כולו. וכך אמר רבי עקיבא על שיר השירים: 'כל הכתובים קודש, ושי השירים קודש קודשים'.³² דעתו נתקבלה, ועם ישראל זכה באחת היצירות הספרותיות האדירות שבתוך המקרא. מני אז, כלשון עגנון,³³ שואבים מיצירה יותר ויותר יצירות-משנה וחוכמה רבה, וגם נשאבים לתוכה מורב עושר ויון ספרותיים ופילוסופיים. עגנון מצא ביצירת שלמה דברים הקשורים לרזי הגאולה כי שראה אותם בעיני רוחו (ברוח הקודש) שלמה המלך כמשורר בן משורר וכמלך ו מלך. מכאן להקשר שיש לסיפור על רבי עקיבא, שבא לביקור חולים אצל ר' אלעזר וזה נתן לו שיעור במעשה המרכבה: 'ולמד לרבי עקיבא [רבי אלעזר] רי"ז טעמ' בפסוקי שיר השירים'. כשהגיע לפסוק 'סמכוני באשיות רפדוני בתפוחים כי חזי

אהבה אני, לא יכול היה עוד רבי עקיבא לסבול, הרים קולו בבכי וגעה ולא יכול לדבר מאימת השכינה שהיתה שם.

ולאחר שלמדו כל הסודות של שיר השירים, השביעו שלא ישתמש בשום פסוק ממנו.³⁴ קדושת שיר השירים עולה על זו של שני ספריו האחרים של שלמה - משלי וקהלת - לדברי חז"ל. מאחורי כל מילה בשיר קדוש ואלגורי זה מסתתרים רזים על מעשה המרכבה, על השכינה ועל הגאולה. הקבלה מקדישה פירוש נרחב לשיר השירים (הזוהר). המיסטיקה מתחרה בה ושאפה תמיד אף להשתוות אליה. הקבלה גם אוסרת את השימוש ברזיה העמוקים, ועגנון נהג כך וידע כיצד עליו להשתמש בפסוקים ולבנטיים לנושא הגאולה מתוך שיר השירים, שסיפורו עוסק בו. הוא השאיר את סוד כוונותיו לחוקרים ולפרשנים, וזה גם מה שאני הקטן מנסה גם אני לעשות במאמר זה.

במעשה מרכבה קדמה עלייתו לשמים של רבי ישמעאל, שדברים עליה מובאים במקורות רבים כגון ב'מעשה מרכבה', ב'פיוט הרוגי מלכות', בתפילת יום כיפור ובסידור ט' באב. ממאורע גדול זה, כפי שמוזכר במאמרו של יוסף דן,³⁵ הוחל במיסוד תורת המיסטיקה על ידי חז"ל, בעיקר בתקופת האר"י ז"ל וגוריו בצפת. בשיחתו עם המלאך סוריאל מספר רבי ישמעאל בן אלישע על עצות הלכתיות שקיבל ממלאך זה, שרבי ישמעאל מכנהו 'סוריאל שר הפנים'.³⁶

חיפוש יש מאין

אני מנסה לעשות מה שאינני יכול לעשות. למה כוונתי? עגנון שהיה בטוח בכוחה של המיסטיקה ומודע לכוונות המיסטיות שבין מילות סיפורו 'מעשה העז', לא נתן ולו רמז קל לכך. כל מה שנותר הוא למצוא אחרי חיפוש מעמיק את 'היש מתוך האין' בעזרת כתיבהם השונים של חוקרים וסופרים. אחר הגאולה שעגנון חותר אליה כמטרה עיקרית בסיפורו אנסה להתחקות גם בעזרת נסיונות כושלים לזירוז הגאולה על ידי חכמים בתקופות שונות. התוצאה של רוב המקרים של זירוז וקירוב הגאולה לעם ישראל היא אסון לזה 'הדוחק את הקץ'. במקרים רבים השימוש בלשון המיסטיקה היה הדרך לקרב את הגאולה, שהיא שונה מלשון חז"ל: לשון המדרשים והתלמודים. יוסף דן, במאמרו 'שלושה ספרים חדשים בחקר ספרות ההיכלות והמרכבה', אומר: 'בכל הספרות הרחבה פרי רוחם של תנאים ואמוראים המצויה בידינו אין שום מקבילה למושג 'ירידה למרכבה'. כוונתו של דן היא, שקיים הבדל גדול בין לשון טקסט התלמוד והמדרש בין החיבורים הכלולים או המדברים בספרות ההיכלות והמרכבה, שממנה התפתחה המיסטיקה. תחילתה בדיונים נרחבים על עלייתו של ר' ישמעאל לשמים³⁷ ושיחתו הארוכה של ר' ישמעאל עם המלאך מטטרון, אשר לפי ספרות ההיכלות והמרכבה מלאך זה אינו אלא חנוך בן ירד שעלה לשמים. חנוך, שעלה לשמים, עבר טרנספורמציה מיסטית והפך ל'מלאך המלאכים', ועל כך כתוב עליו במקרא: [חנוך] 'ואיננו כי לקח אותו אלהים'.³⁸ יוסף דן אומר עליו במאמרו: 'זעזעה משנה לאל'.³⁹

המדרש על הגאולה

מדרש שיר השירים רבה⁴⁰ מביא דברים נחרצים מפי חז"ל בעניין הגאולה והמשיח, אשר עליהם הוא אומר כי אין להפריד ביניהם ואין אחד בלי זולתו. מבלי לעשות

הפרדה גם בפירושו, המדרש מתרה: '...ושלא ידחקו על הקץ'.⁴¹ המדרש מביא ומפרט את השבועות שהשביע ה' את בני ישראל בעניין זה וגם מביא כשלונות שהיו בניסיונות שעשו כדי לזרז את הגאולה: 'ר' אוניא אמר ארבע שבועות השביען כנגד ארבעה דורות שדחקו על הקץ ונכשלו'.⁴² ההקשר שיש מעניין זה לטקסט של שיר השירים בנושא הגאולה הוא במילים שהמדרש מביא מתוך השיר: 'על שעברו על הקץ ועברו על השבועה. אם תעירו ואם תתעוררו וגו'... [...]. עד שתחפץ, עד שנעשה חפצו...'.⁴³ דברים אלה מתוך המדרש מבטאים את הגאולה, את ייסורייה בגלות, את זירויה על-ידי חכמים רבים ואת הכשלונות שנחלו בניסיונותיהם. הוא גם מביא את העונשים שקיבלו אנשים אלה על זירויה הגאולה על כך שאינם מקיימים את השבועות. המדרש, בהסתמכו על המקרא, מבהיר הבהר היטב, שאין מקום לזירוז הגאולה עד שיחפץ ה' יתברך להביאה בעצמו. 'ר' ברכיה אמר אהבה שאהב הקדוש ברוך הוא לישראל, שנאמר "אהבתי אתכם אמר ה',"⁴⁴ [...] אני הוא מביאה בקולי קולות ולא אתעכב, לכך נאמר עד שתחפץ'.⁴⁵ המדרש כפרשן המקרא מפרש ומסביר בעניין גלות מצרים: ה' יתברך חוזר ואומר לעמו הנבחר, כי גלות מצרים נגזרה עוד מימי אברהם אבינו לתקופה של ארבע מאות שנה, שבהן ישתעבדו בני ישראל בגלות זו. אבל התקופה של גלות זו התקצרה בחטו של ה' יתברך למאתיים ועשר שנים בלבד, שאחריה יצאו בני ישראל לחירות. על כך אמר ה' לאברהם [אברם]: 'ידוע תדע כי-גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועינו אותם ארבע מאות שנה'.⁴⁶ רש"י מביא בפירושו חשבון מפורט שבני ישראל השתעבדו למצרים רק מאתיים ועשר שנים 'כמנין רד"ו'⁴⁷ [בגימטריא]. ועל קיצור הגלות מוסבר בהמשך ההקשר לפסוק בשיר השירים 'מדלג על ההרים',⁴⁸ שפירושו הוא 'אין הרים וגבעות, אלא מדלג על החשבונות ועל הקצים' [במובן 'זמנים'].⁴⁹ כוונתו היא כי לקצר את תקופת הגלות לקראת הגאולה המצויה יכול רק ה' יתברך. ולכך התכוון עגנון ברמיזות שבסיפורו לגאולה ש'הובטחה' עוד לפני יצירת עם ישראל כעם אשר ישתעבד בגלות ראשונה (מצרים) מתוך גליותיו הרבות הצפויות לו, כגליות אחרות, ארוכות וקשות יותר ממנה. 'השבעתי אתכם אנשים',⁵⁰ כותב עגנון בסיפורו על משקל 'השבעתי אתכם בנות ירושלים' בשיר השירים,⁵¹ שהזוהר מפרש כעין שליחות לגאולה: 'רבי אבון אומר' שבנות ירושלים הן דימוי או שהן משולות לגשמות הצדיקים, 'שהן קרובות למלך הקדוש תמיד'.⁵² ומי כמו הצדיקים, מתים כמו חיים, שיש בכוחם לבקש רחמים על ישראל ולהביא להם את הגאולה המיוחלת בלב כל יהודי, אך רק בעת שלה ובזמן שה' יחפוץ בכך. כתארו את המערה שאליה הגיעה העז - ומאחוריה, בנו של הזקן - עגנון משתמש במוטיב 'מעייף גנים'⁵³ ולא סתם מעייף או סתם באר מים. התיאור כולל באר מים חיים נוזלים מן ההרים, שהם מים לשתייה כמים חיים באמת, כמתואר במקורות.⁵⁴ הזוהר מרחיב בעניין זה: 'רבי אלעזר אומר על "מעייף גנים" באר מים חיים נוזלים [מן לבנון] - מעייף נובע מתאר ובאר מן נוזלים ונוזלים מן לבנון',⁵⁵ שפירושו המיסטי הוא בית המקדש שממנו שואבים בני ישראל את כל הכוחות והתקוות. 'לבנון' בספר ישעיה מוגדר כבית המקדש.⁵⁶ מכאן השימוש הרב במילה 'לבנון' בתנ"ך, בסיפורי תפילות ועוד... לבנון כהר וכיער, כעץ וכארץ, כמעייף וכמקדש. עגנון מתאר בסיפור את הגעתו לגאולתו של הבן של הזקן, שאמר כך 'ברוך המקום [השם] ברוך הוא שהביאני לארץ ישראל'. לאחר שהבן עשה תוכניו חזרה לביתו כדי לאסוף את אביו אתו, אמר לעצמו: 'עד שיפוח היום ונסו הצללים'.⁵⁷

וכך גם כתוב בשיר השירים, ⁵⁸ אלא שהזוהר בא ללמדנו, כי המילים 'עד שיפוח היום' מכוונות לקץ הגלות ולגאולה: 'רבי יצחק אומר: זה על גלות ישראל נאמר [...] עד שיכלה יום ההוא של ממשלת האומות', ⁵⁹ שפירושו, סוף גלות ישראל ותחילת הגאולה שאליה שואפים מעומק הנשמה תמיד. הבן של הזקן חזר בו מתוכניתו, כתב פתק לאביו ותחב אותו באוזן העז, אלא שכאמור, הזקן לא ראה את הפתק ושחט את העז. בשחיטה זו הביא את מניעת 'גאולתו' לארץ ישראל, שאליה הגיע בנו, הדור החדש. אכן, כך היה בכל הדורות ועוד מתקופת יעקב אבינו במצרים לא הורשה איש לנבא, ובוודאי לא לזרוז, את הבאת הגאולה. יעקב עצמו ניסה לגלות לבניו ערב הסתלקותו מן העולם את הקץ וזמן הגאולה אחרי דורות רבים ואלפי שנים, אולם השכינה [רוח הקודש] נסתלקה ממנו ולא גילה מאומה. על הפסוק המקראי 'האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים', אומר רש"י, שגם מיעקב אבינו, האהוב ביותר על ה' יתברך, נמנעה הרשות לגלות לבניו את הקץ והתחיל אומר דברים אחרים'. ⁶⁰ כל מה שנותר הוא מה שה' יתברך אמר על הגאולה שבידו: 'אני ה' בעתה אחישנה'. ⁶¹

סיכום

עגנון, כפי שנאמר עליו, הוא אמן הסיפור. בבואנו לנתח ולחקור את יצירתו הקצרה, אנחנו מגלים שזה באמת 'מעייני גנים נובע'. הייתי צריך מאוד להצטמצם ולרסן את תאוות התפשטותה של פרשנותי מתוך הספרים והמאמרים על הגאולה ועל המיסטיקה שבסיפורו 'מעשה העז'. חקרתי רבות ויגעתי קשות ואני מקווה שגם הגעתי.

הערות

1. משנה וגמרא לכבא קמא על חסיד אחר שהיה גונח מלבו.
2. רב נוי, *Folktales of Israel*, בשיתוף עם דן בן-אמוץ, על 'שתי עזים של חסיד עני מברשיין'.
3. יעל סרי, בחוברת 'ללמוד ביחד', מתוך: מדרוך למורה, על 'מעשה העז' מאת ש"י עגנון, בהנחיית צפורה ליפשיץ, תשנ"ו.
4. עגנון, 'מעשה העז', אלו ואלו, עמ' שעג – שעד.
5. גרשון שקד, 'אמנות הבנין, אמנות הסיפור של עגנון, חלק 1, עמ' 22.
6. שם שם, שם.
7. עגנון, 'מעשה העז', עמ' שעג.
8. משנה, גמרא לכבא קמא, פתיחה.
9. צפורה ליפשיץ, 'מעשה העז', מפי יעל סרי, מתוך ללמוד ביחד, דמת גן.
10. רב נוי, 'על שתי עזים של חסיד עני מברשיין', פתיחה.
11. משנה, גמרא לכבא קמא: גרסה מרוחקת ביותר של סיפור החסיד והעז לצורכי חלב להחלתמו מתקופת המשנה והתלמוד.
12. עגנון, 'מעשה העז', הבן בסיפור קשר משיחה לזנב של העז ועקב אחריה כדי לגלות את מקום המרעה, אבל הוא הגיע לארץ ישראל.
13. צפורה ליפשיץ, נוסח תימני של הסיפור על העז: הבן הגיע לגן עדן, כדבריו, וכתב מכתב לאביו ואמר לו 'עזוב וברא...!'

14. רב נוי, 'שתי עזים של חסיד עני מברשיין', על הזקן שנעלם, והעזים חזרו לכונן ולאחת קשור מכתב בתוך עלה חאנה, שנתגלה אחרי שחיתתן.
15. עגנון, 'מעשה העז', 'המשיחה' כסמל מיסטי שורכה מגיע הבן של הזקן לגאולתו בארץ ישראל..
16. שם שם, הפתק ששלח הבן של הזקן מצפת בתוך אוזנה של העז נתגלה רק אחרי שהעז נשחטה על ידי הזקן עצמו.
17. העז ככהמה טהורה נבחרה ממשפחת 'השעיר' גם כקורבן גם כשעיר לעזאזל כדי לכפר על עוונות העם בזמן בית המקדש. 'שעיר עזים לחטאת' (ויקרא ט, ג), 'שעיר עזים זכר תמימ' (ויקרא ד, כג), 'זשילח את השעיר במדבר' (ויקרא טז, כב), 'זיגישו את-שעירי החטאת' (דברי הימים ב כט, כג), 'שעירת עזים תמימה נקבה' (ויקרא ד, כח). מכאן שהעז נקבה היא שעירה, וכל עז סתם היא ממשפחת 'שעירים' – 'זשעיר לכפר' (במדבר כח).
18. בראשית יח, ז.
19. שם שם, בעל הטורים בפירושו: '...שרץ אחריז למערה'.
20. שם. על כל הסמלים שהוזכרו בהשוואה לסיפור 'מעשה העז' של עגנון, שבו כל הסמלים והמוטיבים אשר צוינו לעיל.
21. בראשית יח, ז.
22. שם שם, ב (זירא והנה שלושה אנשים... רש"י: 'לשון נקיה הוא כלפי המלאכים').
23. עגנון, 'מעשה העז', עמ' שעד (וראו בני-אדם כמלאכים).
24. יהודה הראל, 'משנתו של רבי שמעון בר-יוחאי', עמ' 20, מתוך סנהדרין יד, שכתב לג וכתובות סב על בר-יוחאי ומערתו.
25. שם שם, עמ' 22-23 על בר-יוחאי כדמות מיסטית (ישיבת בר-יוחאי היתה בתקוע שבגליל העליון, אך מגוריו היו במירון).
26. עגנון, 'מעשה העז', עמ' שעד, תיאור המערה, המעיין ואילן החרובים.
27. זוהר דברים ז, פרשת כי תצא, על 'התגלות מלך המשיח'.
28. גרשם שלום, 'למעשה ר' יוסף דילה ריינה', עמ' ק, על האיטור בשימוש שגות קודש אפילו לביאת המשיח.
29. מדרש רבה, וישלח לג, יח, עמ' תשפא, על 'רבי שמעון בן יוחאי במערתא'.
30. אפרים חזן, 'נוכחות ארץ ישראל בשירה ובפיוט של יהודי צפון אפריקה', קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, גיליון 34 (תשמ"ה – 1985).
31. שם שם, עמ' 38, פרטים רלבנטיים לנושא, המאמר שלי מתוך מאמרו של פרופ' אפרים חזן, 'על השירה והפיוט של יהודי צפון אפריקה'.
32. זוהר, שיר השירים, הקדמה כללית, עמ' 4.
33. עגנון, 'מעשה העז', פרק קטן לסיום הסיפור, עמ' שעה.
34. זוהר, שיר השירים, הקדמה כללית, עמ' 4.
35. יוסף דן, 'שלושה ספרים חדשים בחקר ספרות ההיכלות והמרכבה', עמ' 537.
36. ברכות נא, ע"א (על רבי ישמעאל והמלאך סוריאלי... ושיחאם).
37. שם שם.
38. בראשית ה, כד.
39. יוסף דן, 'שלושה ספרים חדשים בחקר ספרות ההיכלות והמרכבה', עמ' 539 (ראו גם בעמ' 537, על ספרות התנאים).
40. מדרש רבה, שיר השירים, ירושלים, כרך ד, עמ' קא – קב.
41. שם שם.

42. שם שם, ואלה ניסיונות שעשו אבותינו לצורך זירוז הגאולה ואשר עליהם מדבר מדרש שיר השירים רבה: 'אחד בימי עמרם ואחד בימי דיניי ואחד בימי כוזבא ואחד בימי שותלח בן אפרים' (מלבד ניסיונות 'פרטיים' המובאים בסיפור).
43. שם שם.
44. שם שם (מתוך מלאכי א, ב), עמ' קב במדרש.
45. שם שם.
46. בראשית יב, פרשת לך לך (ככתוב בהמשך, שהם ייגאלו מהעבדות שהם צפויים לה במשך מאות בשנים...).
47. שם, שם (רש"י: חשבון הגלות הוא 210 שנה).
48. שיר השירים רבה, עמ' קב.
49. שם שם.
50. עגנון, 'מעשה העו' עמ' שעד (בן הזקן שאמר לאנשים בצפת עם הגיעו אחרי העו).
51. שיר השירים ה, עמ' 56, בסידור רגיל לתפילת החודש.
52. זוהר, שיר השירים ה; חלק שביעי על שלושת הספרים פרק ג, סתרי תורה.
53. 'עגנון, 'מעשה העו', עמ' שער.
54. שיר השירים ד.
55. זוהר, שיר השירים, ס.
56. ישעיה לה, ב ('כבוד הלבנון ניתן לה') רש"י: לבנון = בית המקדש.
57. עגנון, 'מעשה העו', עמ' שער.
58. שיר השירים ד.
59. זוהר ד.
60. בראשית רבה מז, ק.
61. ישעיה ס, כב.

ביבליוגרפיה

1. גרשם שלום, 1976, 'למעשה ר' יוסף דילה ריינה', פרקי יסוד בהכנת הקבלה וסמליה, ירושלים.
2. דב נוי, 1963, *Folktales of israel*, שיקגו.
3. הראל יהודה, משנתו של רבי שמעון בר יוחאי מתוך משנה סנהדרין.
4. יוסף דן, תשנ"ז, 'שלושה ספרים חדשים בחקר ההיכלות והמרכבה', תרביץ, ירושלים.
5. אפרים חזן תשמ"ה, 'נוכחות ארץ ישראל בשירה ובפיוט של יהודי צפון אפריקה', קתדרה.
6. ש"י עגנון, תש"ך, 'מעשה העו', אלו ואלו, ירושלים.
7. צפורה ליפשיץ, 1996, 'מעשה בעו' [נוסח תימני], תל אביב.
8. גרשון שקד, 1978, 'אמנות הסיפור של עגנון', תל אביב.
9. מירי ברנך, 2003, 'מה שומע הילד, מה קורא המבוגר', מאזנים, בטאון אגודת הסופרים, תל אביב.